

się inaczej niż zakładało to wielu badaczy, a nawet twórców strategii działań przeciwpartyzanckich, takich m.in. jak Sir Robert Thompson. Należy podkreślić, że książka jest nie tylko doskonałym źródłem informacji odnośnie koncepcji i metod realizowania misji i zadań przeciwpartyzanckich. Jej niewątpliwą zaletę stanowi także dobrze przedstawiona sytuacja Brytyjczyków na terytoriach zależnych, którą można postrzegać jako jeden z symptomów postępującego rozkładu Imperium. Wszystkie powyższe czynniki powodują, że publikację D. Frencha należy traktować jako pozycję obowiązkową dla badaczy dziejów Imperium Brytyjskiego po 1945 roku. Publikacja ma także wartość dydaktyczną w kontekście krytycznej pracy ze źródłem. Jedynym minusem książki, patrząc z polskiej perspektywy jest cena (125 \$), co z pewnością może ograniczać jej dostępność w Polsce.

Maciej Stanecki
Instytut Historyczny
Uniwersytet Warszawski

Peter Hopkirk, *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2011, ss. 718 (tytuł oryginału *The Great Game. On the Secret Service In High Asia*, 1990, 2006)

Z zadowoleniem należy odnotować pojawienie się na polskim rynku wydawniczym książki Petera Hopkirka *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową* książki. Jest to tłumaczenie i od razu trzeba wyrazić żal, że tak wiele lat minęło od pierwszego wydania tej pracy w języku angielskim, i że jest to dopiero druga książka tego autora przełożona na język polski¹.

Peter Hopkirk to Brytyjczyk, którego życiorysem można by obdzielić kilka osób. Zanim zajął się pisarstwem, Hopkirk był wojskowym – służył jako młodszy oficer w King's African Rifles. Później zajął się dziennikarstwem – między innymi pracował dla Independence Television News i przez prawie dwadzieścia lat dla „The Time”. Podróżował po krajach i regionach, o których później pisał w swoich książkach. Był między innymi w Rosji, Chinach, Indiach, Pakistanie, Iranie, Turcji, a także w Azji Centralnej i na Kaukazie. Doświadczył również niebezpiecznych chwil – został zatrzymany, podejrzany o szpiegostwo, przez tajne służby na Kubie, a także znalazł się na pokładzie samolotu porwanego przez arabskich terrorystów podczas lotu z Bejrutu.

---

¹ Pierwszą była książka zatytułowana *Obce diabły na Jedwabnym Szlaku: w poszukiwaniu zaginionych miast i skarbów w chińskiej części Azji Środkowej* (Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2008).

Ostatecznie poświęcił się pisarstwu, co zaowocowało opublikowaniem sześciu książek, z których pierwsza pojawiła się na rynku wydawniczym w 1980 roku, a ostatnia z dotychczas opublikowanych w 1996 roku. Wszystkie one zostały poświęcone rywalizacji mocarstw w Azji Środkowej. Z jak znaczącym oddźwiękiem spotkały się prace Hopkirka i jak wysoko są cenione, świadczy przyznanie mu w 1999 roku Sir Percy Sykes Memorial Medal przez Royal Society for Asian Affairs, które uzasadniając swoją decyzję stwierdziło: „W uznaniu dla jego wybitnego udziału w poszerzaniu wiedzy o Azji Środkowej poprzez podróże, erudycję i pisarstwo”².

Spod pióra P. Hopkirka wyszły takie książki, jak przetłumaczona na polski *Obce diabły na Jedwabnym Szlaku: w poszukiwaniu zaginionych miast i skarbów w chińskiej części Azji Środkowej* (*Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*) z 1980 roku, która opisuje przygody Svena Hedina i Aurela Steina, którzy nie tylko badali zabytki archeologiczne Azji Środkowej, ale także dostarczyli wiele cennych informacji, np. kartograficznych, istotnych z punktu widzenia „Wielkiej gry”. Drugą pracą P. Hopkirka było *Trespassers on the Roof of the World: the Race for Lhasa* opublikowane w 1982 roku. Jego tematykę stanowi opowieść o brytyjskich wysiłkach, których celem było dotarcie do Tybetu, który zamknął swoje granice przed obcymi. W 1984 roku opublikowano kolejną książkę P. Hopkirka *Setting the East Ablaze: Lenin's Dream of an Empire In Asia*. Publikacja ta opowiada o staraniach władz radzieckich w pierwszych latach po rewolucji październikowej, by zaszcześcić komunizm w Azji. Z kolei *On Secret Service East of Constantinople: the Plot to Bring Down the British Empire*³ z 1994 roku. Jej tematykę stanowią niemieckie wysiłki, by podważyć brytyjską i rosyjską dominację na Wschodzie w czasach pierwszej wojny światowej. W 1996 roku ukazała się nieco odmienna w charakterze praca Hopkirka – *Quest for Kim: In Search of Kipling's Great Game*. Jest to opowieść o ludziach i miejscach, które stanowiły inspiracje dla powieści Rudyarda Kiplinga *Kim* z 1901 roku, a która dla P. Hopkirka była źródłem natchnienia.

Opublikowana właśnie w Polsce książka *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową* uznawana jest za najlepszą pracę w dotychczasowym dorobku, a wpisuje się swoją tematyką w dotychczasową twórczość autora. Głównym tematem tej publikacji jest skomplikowana „Wielka gra”⁴ prowadzona w różnych formach

² Royal Society for Asian Affairs, http://www.rsaa.org.uk/speakers/view/hopkirk_peter

³ W Stanach Zjednoczonych książka ta ukazała się w 1995 roku pod tytułem *Like Hidden Fire: The Plot to Bring Down the British Empire*.

⁴ Powstanie tego terminu przypisuje się wojskowemu Arthurowi Conolly'emu, który służył brytyjskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej. Jego popularyzację przyniosła powieść *Kim* autorstwa Rudyarda Kiplinga z 1901 roku. Na gruncie literatury polskiej wątek rywalizacji brytyjsko-rosyjskiej w Azji pojawił się w książce Alfreda Szklarskiego *Tomek na tropach Yeti* z 1961 roku. Za klasyczny

w XIX wieku przez dwa dziewiętnastowieczne mocarstwa – Imperium Brytyjskie i Rosję w Azji Środkowej. Olbrzymią zaletą tej publikacji jest to, że P. Hopkirk nie ograniczył się tylko do działań i polityki Imperium Brytyjskiego i Rosji, ale w znacznym stopniu uwzględnił także lokalnych aktorów.

Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową liczy 37 rozdziałów, w których opisano, w porządku chronologicznym, brytyjsko-rosyjską rywalizację w Azji Środkowej. Punktem wyjściowym stało się zainteresowanie cara Piotra Wielkiego Indianami, a momentem zamykającym porozumienie z 1907 roku o podziale wpływów między Imperium Brytyjskim i Rosją w Azji. Poszczególne rozdziały, z których wiele opatrzonych zostało intrygującymi tytułami (na przykład *Żółte niebezpieczeństwo*, *Dziwna historia dwóch psów*, *Noc długich noży*, *Chłód stali na gardle* czy *Tam, gdzie schodzą się trzy imperia*), opisują kolejne fazy brytyjsko-rosyjskiej rywalizacji. To, co jest niewątpliwą zaletą tej publikacji, to sposób przedstawiania zachodzących wydarzeń. P. Hopkirk prezentuje bowiem wielką politykę zarówno przez decyzje polityków, których znamy z kart monografii poświęconych stosunkom międzynarodowym w XVIII, XIX czy XX wieku, jak

---

okres „Wielkiej gry” przyjmuje się umownie lata 1813–1907. Pierwsza data, to zawarcie traktatu rosyjsko-perskiego w Gulistanie, który przyznał Rosji tereny współczesnego Azerbejdżanu, Dagestanu i wschodniej Gruzji. Z kolei 1907 rok, to moment zawarcia traktatu brytyjsko-rosyjskiego regulującego strefy wpływów obu państw w Azji. Jednak wraz z zawarciem traktatu w 1907 roku rywalizacja nie zakończyła się, a jedynie weszła w kolejne fazy. Po 1917 roku na miejsce Rosji weszła Rosja Radziecka, a po drugiej wojnie światowej „Wielka gra” stała się elementem zimnej wojny. Wraz z upadkiem świata dwubiegunowego „Wielka gra” weszła w nową fazę, którą zaczęto nazywać „Nową wielką grą”. Dominującą rolę odgrywają tu Stany Zjednoczone, Wielka Brytania i inne państwa Europy Zachodniej z jednej strony, Rosja, Chiny i członkowie Szanghajskiej Organizacji Współpracy z drugiej. Jednak cele pozostały niezmiennie – „wpływy, władza, hegemonia i zyski z Azji Środkowej i Zakaukazia” (Matthew Edwards, *The New Great Game and the New Great Gamers: Disciples of Kipling and Mackinder*, „Central Asian Survey, vol. 22, no. 1, March 2003, s. 83–103. Więcej na ten temat patrz: Michael Edwardes, *Playing the Great Game: a Victorian Cold War*, Hamilton, Hamilton, London 1975; Edward Ingram, *The Beginning of the Great Game in Asia, 1828–1834*, Clarendon Press, Oxford 1979; Zalmay Khalizad, *The Return of the Great Game: Superpower Rivalry and Domestic Turmoil in Afghanistan, Iran, Pakistan and Turkey*, California Seminar on International Security and Foreign Policy, Santa Monica 1980; *Afghanistan. The Great Game Revisited*, (ed.) Rosanne Klass, Freedom House, New York 1990; *The Great Game: Rivalry in the Persian Gulf and South Asia*, (ed.) Alvin Z. Rubinstein, Praeger, New York 1983; Eric Walberg, *Post Modern Imperialism: Geopolitics and the Great Games*, Clarity Press, Atlanta 2011; *From the Gulf of Central Asia: Players in the New Great Game*, (ed.) Anoushiravan Ehteshami, University of Exeter Press, Exeter 1994; *China and India in Central Asia: a New “Great Game”?*, (ed.) Marlene Laruelle, Palgrave Macmillan, New York 2010; *The New Great Game: Chinese Views on Central Asia Regional Security Issues, Economic and Political Challenges*, Foreign Military Studies Office, Fort Leavenworth 2006; Lutz Kleveman, *The New Great Game: Blood and Oil in Central Asia*, Atlantic Monthly Press, New York 2003; Peter John Brobst, *The Future of the Great Game: Sir Olaf Caroe, India’s Independence, and the Defense of Asia*, University of Akron Press, Akron 2005; Jennifer L. Siegel, *Endgame: Britain, Russia, and the Final Struggle for Central Asia*, I. B. Tauris, London, New York 2002.

też, barwnie opisując działania osób realizujących tę politykę „w terenie”. I ten właśnie aspekt sprawia, że książkę *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową* czyta się jak wciągający kryminał, mając jednocześnie świadomość, że opisywane zdarzenia wydarzyły się naprawdę. Przez strony książki przewijają się postacie brytyjskich i rosyjskich agentów, którzy na słabo zbadanych przestrzeniach Azji prowadzą „Wielką grę” – *Prolog* zaczyna się plastycznym opisem egzekucji pułkownika Charlesa Stoddarta i kapitana Arthura Conolly w Bucharze w 1842 roku⁵. Dalej spotykamy tak fascynujące postacie zaangażowane w „Wielką grę”, jak porucznik Henry Pottinger, kapitan Nikołaj Murawiew, kapitan Alexander Burnes, porucznik Eldred Pottinger, hrabia Nikołaj Ignatiew, generał major Michaił Czerniajew, George Hayward czy pułkownik Francis Edward Younghusband. Nie brak także osób cywilnych, których losy spłotyły się z „Wielką grą” w sposób przypadkowy. Tak było chociażby w przypadku Charlesa Masona⁶. Był to wędrowny antykwariusz, który wędrował po Persji i Afganistanie w poszukiwaniu różnych „starożytności”, a przy okazji zdobywał rozległą wiedzę o regionie⁷.

W książce Hopkirka nie zabrakło i polskiego wątku. Mowa tu o Janie Witkiewiczu, Polaku, który miał znaczący udział w „Wielkiej grze”. Początkowo skazany na śmierć za działalność spiskową, ułaskawiony, trafił do garnizonu w Orenburgu. Tutaj poznał języki miejscowej ludności i zbierał informacje wśród plemion muzułmańskich. Jego zdolności w tym zakresie docenił przełożony, generał Wasilij Perowski, który twierdził, że „wie więcej o tym regionie niż jakikolwiek inny oficer teraz czy dawniej”⁸. W rosyjskiej służbie Witkiewicz, w 1838 roku dotarł do Kabulu. Jego działania, jak również rywalizacja z brytyjskim agentem kapitanem Burnesem⁹, pośrednio przyczyniła się do wybuchu pierwszej wojny afgańsko-brytyjskiej¹⁰.

---

⁵ Peter Hopkirk, *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2011, s. 21–22.

⁶ Faktycznie nazywał się James Lewis i był dezertorem z armii Kompanii Wschodnioindyjskiej.

⁷ P. Hopkirk, *Wielka gra...*, s. 241–242.

⁸ *Ibidem*, s. 245.

⁹ To, że obaj zabiegali w afgańskiej stolicy o interesy swoich przełożonych, nie przeszkadzało im w utrzymywaniu dobrych relacji interpersonalnych. *gdy w Wigilię Bożego Narodzenia 1837 roku Witkiewicz dotarł wreszcie do Kabulu, został powitany z wielką kurtuazją, w stylu Wielkiej Gry, przez swego rywala Alexandra Burnesa. Panowie zjedli razem świąteczny obiad. Witkiewicz zrobił dobre wrażenie na Burnesie, który uznał go za sympatycznego dżentelmena, inteligentnego i dobrze poinformowanego*; P. Hopkirk, *Wielka gra...*, s. 245.

¹⁰ Osobie Jana Witkiewicza poświęconych zostało kilka publikacji. Patrz na przykład: Władysław Jewsiewicki, *Batyr: o Janie Witkiewiczu, 1808–1839*, PIW, Warszawa 1983; Mariusz Chrostek, *Jan Witkiewicz prawdziwy Wallenrod*, „Mówią Wieki”, nr 1 (588), 2009.

Z publikacji *Wielka gra...* można chociażby dowiedzieć się na temat metod, jakimi posługiwali się i Brytyjczycy, i Rosjanie rywalizując o wpływy w Azji Środkowej. W tym czasie Kompania Wschodnioindyjska zorganizowała sieć agentów zwanych korespondentami (*news-writers*), których zadaniem było dostarczanie wiadomości o politycznych i gospodarczych wydarzeniach na odległych obszarach, gdzie Kompania nie miała żadnych europejskich przedstawicieli. Korespondentami bywali często lokalni kupcy hinduscy¹¹.

Wspaniałym elementem ożywiającym i ubarwiającym narrację są różnego rodzaju ciekawostki. Za przykład niech posłuży poniższy fragment: *Misja Ignatiewa [...] dotarła do Chiwy latem 1858 roku. Chan zgodził się ich przyjąć, a oni ofiarowali mu imponujące dary, między innymi organy. Tak wielki instrument był za ciężki, by go przewieźć lądem, więc wyekspediowano go drogą wodną przez Jezioro Aralskie i Amu-darię, dzięki czemu Rosjanie mogli poznać dolny bieg tej rzeki. Podobnego podstępu w Wielkiej Grze użyli Brytyjczycy, którzy prawie 30 lat wcześniej skartowali Indus, przewożąc na barce paradny powóz dla Randžit Singha*¹². Co warto podkreślić, autor, obok przytoczenia ciekawego epizodu, wskazuje także na jego praktyczne znaczenie.

Istotnym walorem publikacji P. Hopkirka jest to, że dostarcza ona wielu cennych informacji na temat warunków naturalnych panujących w różnych regionach Azji Środkowej, jak również ludów zamieszkujących te tereny. Co ważniejsze, informacje te nie uległy dezaktualizacji. Zaznaczyć przy tym należy, że opisy te są żywe i sugestywne. *Zaspy były już tak głębokie, że ludzie, idąc w śniegu po pas, musieli torować drogę dla wielbłądów i artylerii. Śnieg wciąż padał i robiło się coraz zimniej, przez co zdrowie i morale żołnierzy wystawione były na najcięższą próbę. W raporcie pisano, że na takim zimnie nie sposób było prac ubrań i w ogóle dbać o higienę osobistą. Wielu żołnierzy podczas całego marszu nie tylko nie zmieniło bielizny, ale i nie rozbierało się ani na chwilę. Oblaziły ich wszy, a skórę oblepiał bród. W tych warunkach poważnym problemem stały się choroby, szczególnie szkorbut*¹³.

Wielka gra. Sekretne wojna o Azję Środkową Petera Hopkirka jest pracą o charakterze popularno-naukowym. Konsekwencją tego jest brak aparatu naukowego w postaci przypisów. Nie obniża to w niczym wartości pracy, szczególnie dla czytelników, którzy sięgną po tę publikację, by poszerzyć swoje horyzonty. Dla historyków czy politologów może to być pewien mankament. Podobnie rzecz ma się z bibliografią. Przy pisaniu tej książki P. Hopkirk wykorzystał ogromną literaturę przedmiotu. Można tu znaleźć prace naukowe, popularno-naukowe, a także biografie, wspomnienia i relacje podróżników z dziewiętnastego

¹¹ P. Hopkirk, *Wielka gra...*, s. 242.

¹² Ibidem, s. 406.

¹³ Ibidem, s. 291.

i dwudziestego wieku. Mało jest natomiast opracowań naukowych dotyczących tej problematyki. Wspomniane są niektóre pozycje¹⁴, a przydałoby się więcej, szczególnie dla czytelników, którzy głębiej zainteresowani są tą problematyką. Pewne zastanowienie budzą dwie pozycje wymienione w bibliografii, a opublikowane po polsku¹⁵. Ponieważ są to tłumaczenia z języka francuskiego i angielskiego, można domniemywać, że zostały one dodane do wydania polskiego, a nie ma ich w oryginale. Niestety brak jest informacji na ten temat od tłumacza czy też redaktora publikacji. Podstawę źródłową nieujęta w bibliografii, a wspomniana we wstępie do niej, stanowią materiały archiwalne zgromadzone w *Oriental and India Office Collection w British Library* w Londynie. I ponownie szkoda, że autor nie podał chociażby sygnatur tych kolekcji. Oczywiście nie ma to większego znaczenia dla zwykłego czytelnika, ale dla politologa czy historyka już tak.

Jeżeli chodzi o uwagi do wydania polskiego *Wielka gra. Sekretna wojna o Azję Środkową*, to należałoby zwrócić uwagę przede wszystkim na dwa elementy. W polskim wydaniu zabrakło indeksu osobowego i geograficznego. Byłyby one niezmiernym ułatwieniem przy korzystaniu z tej książki ze względu na mnogość występujących na jej kartach postaci i miejsc, tym bardziej, że jest to obszerna książka licząca ponad siedemset stron. Drugim niedociągnięciem edytorskim jest to, że nie rozszerzono bibliografii, a właściwie uzupełniono w niejasny sposób choćby o niektóre publikacje polskojęzyczne poświęcone tej problematyce. Byłoby to o tyle przydatne, że zdecydowana większość pozycji zamieszczonych w bibliografii *Wielkiej gry* jest w Polsce niedostępna lub też dostęp jest bardzo ograniczony. Wynika to na przykład z tego, że niektóre były wydane jeszcze w dziewiętnastym wieku w Londynie czy też w Kalkucie, albo też wprawdzie są w Polsce, ale tylko w jednym egzemplarzu w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Uzupełnienie bibliografii o tych kilka czy kilkanaście pozycji (jest to dość krótka lista¹⁶) nie zwiększyłyby zasadniczo objętości pracy, a dla czytelnika, który zainteresowałby się problematyką „Wielkiej gry”, stanowiło wskazówkę, po jaką lekturę sięgnąć.

---

¹⁴ Na przykład P. Hopkirk wymienia: Seymour Becker, *Russia's Protectorates in Central Asia, Bokhara and Khiva, 1865–1924*, Harvard University Press, Cambridge 1968; Amar Singh Chohan, *The Gilgit Agency, 1877–1935*, Delhi 1980; Thomas Anthony Heathcote, *The Afghan Wars, 1839–1919*, Spellmount, Staplehurst 1980.

¹⁵ Gabriel Bonvalot, *Przez Kaukaz i Pamiar*, Łódź 1986; Frederick Gustavus Burnaby, *Wyprawa do Chiwu*, Zysk i S-ka Wydawnictwo, Poznań 2010.

¹⁶ Można wskazać chociażby: Bronisław Grąbczewski, *Przez Pamiry i Hindukusz do źródeł rzeki Indus*, Gebethner i Wolff, Warszawa 1924; Bronisław Grąbczewski, *Podróże po Azji Środkowej 1885–1890*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2010; Zygmunt Łukawski, *Dzieje Azji Środkowej*, „Nomos”, Kraków 1996; Władysław Szajnocha, *Z Turkestanu: kilka wrażeń z krótkiej podróży*, nakładem autora, Kraków 1910; Henryk Głębocki, *Kresy imperium: szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2006.

Niezależnie od wspomnianych niedociągnięć czy braków, jest to lektura, po którą powinien sięgnąć każdy, kto próbuje zrozumieć wydarzenia zachodzące w Azji. Szczególnymi czytelnikami winni być politycy kreujący politykę międzynarodową, gdyż – jak napisała jedna z recenzentek-internautek – „Życie naszym politykom, by ją przeczytali zanim znaleźliśmy się w Afganistanie i Iraku”¹⁷.

Joanna Modrzejewska-Leśniewska
Szkoła Główna Handlowa
Warszawa

Tatiana Kosinowa, *Polski mit. Polska w oczach sowieckich dysydentów*, Instytut Książki – Nowąją Polska, Kraków – Warszawa 2012, ss. 425

Pospólny los, Polacy, nas z dawien dawna zbratał
na dołę i niedolę, na dobro i na zło...
Gdy trębacz nad Krakowem w hejnale stromym wzłata,
z nadzieją strzygę uchem i szabli szuka dłoń...

Bułat Okudźawa, *Pożegnanie Polski*, tłum. W. Dąbrowski

Na naszym rynku wydawniczym pojawia się coraz więcej książek poświęconych szeroko rozumianej problematyce rosyjskiej. Są to prace z zakresu historii, kultury, naukowe syntezy, ale też serie reportaży czy dzienniki znanych artystów. Ciekawym uzupełnieniem tej oferty jest opracowany przez Tatianę Kosinową montaż wspomnień ludzi, którzy żyjąc w Związku Radzieckim w czasach rządów Nikity Chruszczowa i Leonida Breżniewa zaliczali się do grona opozycjonistów i którzy w mniejszym bądź większym stopniu interesowali się tym, co działo się w Polsce¹.

Autorka jest absolwentką Uniwersytetu w Leningradzie, publikowała m.in. w „Zeszytach Literackich”, paryskiej „Kulturze”, „Zeszytach Literackich”, „Nowoj Polsce”. Pracowała jako reporterka, dziś jest pracownikiem naukowym Petersburskiego „Memoriału”, działaczką tego stowarzyszenia od 1988 roku.

¹⁷ Eugenia's Reviews, January 28, 2010, <http://www.goodreads.com/review/show/84398571>

¹ Prezentowane w książce wywiady były nagrywane przez Autorkę od 1990 roku dla programu „Memoriału” „Historia ruchu dysydenckiego w ZSRR 1945–87”. W 1993 roku zebrane materiały przeistoczyły się w samodzielny projekt badawczy, zaś do dnia dzisiejszego utrwalono ponad 100 wywiadów. Istotnym dopełnieniem książki są biogramy (s. 409–414).